

Nagy Ferenc

A Nobel-díj és Magyarország

Kertész Imre 2002. évi irodalmi Nobel-díja ismét Magyarországra irányította a nemzetközi közvélemény figyelmét. Aligha akad ugyanis még egy olyan kis ország, amely a Nobel-díj valamennyi ágában képviselve van, márpedig ez hazánkról elmondható. Az alábbiakban összefoglaljuk e kétségtelenül legrangosabb nemzetközi elismerés történetét, és bemutatjuk az összesen immár tizenhárom magyar, illetve magyar származású díjazottat.

A díjalapító Alfred Nobel 1833. október 21-én született Stockholmban. A híres kémikus a robbanóanyagok kifejlesztésével, a tudomány ipari alkalmazásával szerzett vagyonából nemes célú alapítványt hozott létre. 1895. november 27-én kelt végrendeletével egyszerre állított emlékművet önmagának és tett szolgálatot az emberiségnek. Végrendeletének szövege a következő:

Testamentum

Én, alulírott Alfred Bernhard Nobel, érett megfontolás után ezennel kinyilvánítom utolsó akaratomat a halálom után hátrahagyott javaim felől:

Fennmaradó és pénzzé tehető vagyonom egészéről a következőképp rendelkezem: A tőke, amelyet hagyatékom gondnokai biztonságos értékpapírokba fektetnek, alapot képez, s ennek kamatát évente díjak formájában kell kiosztani azok között, akik az előző év folyamán a legnagyobb szolgálatot tették az emberiség javára. Az említett kamat öt egyenlő részre osztandó és a következők szerint ítélandó oda: egy rész annak, aki a legfontosabb felfedezést tette vagy találmányt alkotta meg a fizika területén; egy rész annak, aki a legfontosabb kémiai felfedezést vagy tökéletesítést produkálta; egy rész annak, aki a legjelentősebb felfedezést tette a fiziológia vagy az orvostudomány körében; egy rész annak, aki az irodalom területén a legkiválóbb idealista irányzatú művet alkotta; s végül egy rész annak, aki a legtöbbet vagy a legjobbat tette a népek közötti testvériség, az állandó hadseregek lefegyverzése vagy csökkentése és békekongresszusok rendezése vagy előmozdítása érdekében. A fizikai és a kémiai díjakat a Svéd Tudományos Akadémia; a fiziológiai vagy orvostudományi díjakat a stockholmi Karolinska Intézet; az irodalmi díjakat a stockholmi Akadémia ítélje oda; a béke bajnokainak járó díjakat pedig a norvég Parlament által választott öttagú bizottság ítélje oda. Kifejezett kívánságom, hogy a díjak odaítélésekor semmiféle módon ne vegyék tekintetbe a jelöltek nemzeti hovatartozását, hanem a díjat az arra legérdemesebb kapja meg, akár skandináv az illető, akár nem.

Ez a végakaratom mostantól az egyetlen érvényes, és érvényteleníti minden korábbi hagyatkozásomat, amennyiben ilyenek halálom után felbukkannának.

Végezetül határozott kívánságom és akaratom, hogy halálom után ütőereim nyitassanak meg, és hogy, miután hozzáértő orvosok a halál bizonyosságát kétséget kizáróan megállapították, holttestem úgynevezett krematórium kemencében hamvasztassék el.

Párizs, 1895. november 27.

Alfred Bernhard Nobel

A fentiekből kitűnik, hogy az alapító nemzeti különbségre való tekintet nélkül, csak a teljesítmények értékére tekintettel a legkülönbözőbb területeken kívánta jutalmazni a legkiválóbbakat a természettudományos alaputatástól egy békés társadalom felépítéséig. Nobel 1896. december 10-én hunyt el San Remóban. Ezzel lépett hatályba végrendelete, s indultak meg a Nobel Alapítvány létrehozásának munkálatai. A Nobel Alapítvány alapszabályait és a díjakat odaitélő intézmények speciális előírásait a Királyi Tanácstestület 1900. június 29-én hirdette ki. Az első Nobel-díjakat a 20. század első évében, Nobel halálának évfordulóján, 1901. december 10-én adták át. Miután a Norvégia és Svédország közötti politikai unió 1905-ben békés megegyezéssel megszűnt, 1905. április 10-én jelentek meg a békedíjat adó szervezetre, a norvég Nobel-bizottságra érvényes különleges előírások.

Nobel tehát ötféle: fizikai, kémiai, fiziológiai-orvosi, irodalmi díjat és békedíjat alapított. Ez egészült ki 1968-ban egy új díjjal. A Svéd Nemzeti Bank háromszáz éves fennállása alkalmából adományt tett a közgazdaságtudományi díjra. A Királyi Svéd Tudományos Akadémia – az eredeti Nobel-díjakra alkalmazott szabályokkal és elvekkel egyező módon – elfogadta ezen a téren a díjat odaitélő intézmény szerepét. Ezt a díjat, amely Alfred Nobel emlékére létesült, ugyancsak december 10-én, a többi Nobel-díj kiosztása után adják át. A hivatalosan a "Svéd Nemzeti Bank Közgazdaságtudományi Díja Alfred Nobel Emlékére" elnevezésű díjat első alkalommal 1969-ben ítelték oda.

A „díjak díjával” díszes oklevél, aranyérem és 1 millió dollár körüli összeg jár. Bár ez a tudomány művelői számára hatalmas összeg, mégsem ez adja a Nobel-díj presztízsét, hanem annak egészen kivételes erkölcsi értéke, amely több tényező eredője és évszázados története során felhalmozott eredmény. A díj rangjának megteremtésében kiemelkedő szerepet játszott a stockholmi székhelyű Nobel Alapítvány, amely védi a díjak és a díjazottak kiválasztásával kapcsolatos tevékenységek pénzügyi alapjait, a díjakat odaitélő intézmények általános érdekeit és képviseli kifelé a Nobel-intézményeket. Az Alapítvány a díjakat odaitélő intézmények megbízásából ebben a minőségben az évenkénti Nobel-díj ünnepeket is megszervezi.

A Nobel-díjak presztízsében döntő szerepet játszik a kitüntetettek kiválasztására fordított komoly munka és ennek indulástól meghatározott hatékony mechanizmusa. Amint

a díjakat decemberben átadják, már megkezdődik a következő évi Nobel-díjasok kiválasztásának folyamata. Minden díjnak van egy-egy Nobel-bizottsága. A végrendeletnek megfelelően a Királyi Svéd Tudományos Akadémia három bizottságot nevez ki, egyet-egyet a fizikai, a kémiai és a közgazdaságtudományok területére. A fiziológiai vagy orvostudományi bizottságot a Karolinska Intézet jelöli ki, az irodalommal foglalkozó bizottságot a Svéd Akadémia választja. A békedíj-bizottságot a norvég Parlament, a Storting nevezi ki. A Nobel-bizottságok központi szerepet játszanak a kiválasztási folyamatban. Mindegyik bizottság öt tagból áll, a vonatkozó szakterületről azonban további specialisták közreműködését is igényelhetik.

A díjakra csak felkérésre lehet jelölteket javasolni, és ezeket a felkéréseket a díjak kiosztását megelőző év őszén küldik ki. Már magára a javaslatételre történő felkérés is megtiszteltetés. A címzetteket arra kérik, hogy írott javaslatot terjesszenek elő választásuk indoklására. A fizikai díj esetén például felkérést kap minden Nobel-díjas, a svéd egyetemek fizikaprofesszorai, a Svéd Tudományos Akadémia tagjai, továbbá évente 25 kiválasztott egyetem fizikaprofesszorai (évente más és más csoport), és több kiválasztott kutatóintézet vezető tudósai. Minden évben összesen mintegy 2500 ember vesz részt a fizikai díj odaítélésének folyamatában. Nekik január végéig kell megtenni jelöléseiket. Több hónap áll tehát rendelkezésükre a vezető tudósoknak, hogy környezetükkel konzultálva alakíthassák ki ajánlásukat. Január végén összeül a fizikai Nobel-bizottság a beérkezett jelölések első áttekintésére. Csak olyan személyek jöhetnek szóba, akiről valaki abban az évben jelölőlapot töltött ki. Majd a titkár összesíti a jelöléseket. Egy hónap múlva a Bizottság most már közelebről is megvizsgálja az adott évi mezőnyt, és szűkíti a kört. Az ígéretes jelöltekről való részletesebb tájékozódáshoz szakértőket alkalmaz, akik minden fontos kérdésnek utánajárnak. A fizikai Nobel-bizottság ezek ismeretében júliusban hozza meg állásfoglalását. A kiválasztottak nevét eljuttatta a Svéd Tudományos Akadémia fizikai osztályára, amely szeptemberben szavaz a jelöltekről.

És ez csak egy díj odaítélési eljárása a hatféle közül. Ezzel párhuzamosan a kémiai és a közgazdaságtudományi tárgykörök bizottságai szeptemberben vagy október elején ugyancsak befejezik tevékenységüket, és jelentéseiket átadják a Királyi Svéd Tudományos Akadémia megfelelő osztályainak, amelyek mindegyike hozzávetőleg 25 tagból áll. Ezek az osztályok aztán az Akadémiához továbbítják az ajánlásaikat a végső döntés meghozatalához.

A fiziológiai vagy orvostudományi díjakkal kapcsolatos eljárás hasonló, kivéve azt, hogy a Nobel-bizottság javaslatát közvetlenül a Karolinska Intézet 50 tagból álló Nobel-bizottságának adja át. Az irodalmi díjjal kapcsolatos döntést a Svéd Akadémia 18 tagja hozza meg, a Nobel-bizottság javaslata alapján. A békedíjjal kapcsolatos döntést maga a norvég Nobel-bizottság hozza.

A végső szavazásokat októberben tartják meg a különböző testületekben. A kitüntetetteket közvetlenül értesítik a döntésekről, amelyeket azután Stockholmban tartott sajtókonferencián jelentenek be, amelyen megjelennek a nemzetközi sajtó képviselői.

A közlemények a díjazottak nevét és a díjazás indoklásának rövid leírását tartalmazzák. Ennél az alkalomnál a különféle területek szakértői is jelen vannak, hogy megadják a díjazottak eredményeinek és azok jelentőségének átfogóbb magyarázatát. Ezt követően a Nobel Alapítvány meghívja a kitüntetetteket és családjukat a december 10-én Stockholmban és Oslóban tartandó Nobel-ünnepségekre. Stockholmban a Concert Hallban tartják a díjátadást, ezen hozzávetőleg 1200 személy vesz részt. A fizikai, kémiai, a fiziológiai vagy orvostudományi, az irodalmi és a közgazdaságtudományi díjakat a svéd király adja át a díjazottak eredményeit bemutató rövid összefoglalás után, amelyet odaítélő intézmények képviselői tartanak. Az ünnepség a Városházán tartott alapítványi bankettel folytatódik. A békedíj átadási ünnepségét az oslói egyetem nagytermében tartják, Norvégia királyának és családjának jelenlétében. A kitüntetett a norvég Nobel-bizottság elnökétől veszi át a díjat. A Stockholmban és Oslóban tartott ünnepségekkel összefüggésben a kitüntetettek a díj átvételekor köszöntőt mondanak, és az ünnepség részeként megtartják a jutalmazott eredményhez vezető útról szóló Nobel-előadásait, amelyek később a Les Prix Nobel kötetekben jelennek meg.

Egyes tudósok hozzájárulásai nagy jelentőségűek lehetnek szakterületük fejlődésében, azonban ezek nem biztos, hogy kielégítik a Nobel-díj szabályaiban meghatározott sajátos követelményeket. A Nobel-díjak nem egy-egy kiemelkedő tudományos pálya, tudósi életmű elismerésére szolgálnak. Nobel kísérletezőként és feltalálónként nagyon jól tudta, hogy mi a konkrét feltalálás, illetve a felfedezés. Ennek megfelelően testamentumában is a díjnak egy-egy meghatározott konkrét teljesítményért, illetve eredményért való odaítéléséről rendelkezett. A Nobel-díjak indoklásában ezért rendre ott szerepel annak pontos rögzítése, hogy milyen eredményt jutalmaz a kitüntetés. A szabályok szerint egy-egy Nobel-díj megosztva legfeljebb három személynek adományozható. Ennek következtében a nagy számú tudóstársadalomból viszonylag kevesen remélhetik, hogy megkapják a díjat. Miután a Nobel-díjasok listája nagyrészt az első díjak átadása óta eltelt évszázad tudományos világnagyságainak névsora is, ezek közé bekerülni igen nagy megtiszteltetés.

A tudomány lényegileg nemzetközi, és egy-egy tudós több szakterületet és több országot gazdagíthat egyszerre alkotásaival, amelyekből ő is gazdagabb lehet, tudományos szempontból és emberileg egyaránt. Ezt példázza a „halhatatlanok panteonjába” bekerült magyar, illetve magyarországi eredetű Nobel-díjasok személyes sorsa és tudományos életműve.

Kertész Imre előtt Szent-Györgyi Albert volt az egyetlen magyar tudós, aki Magyarországról utazott Stockholmba átvenni a legrangosabb tudományos díjat. A Nobel-éremet ma is szülővárosában, Budapesten, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzik. A Nobel-díjjal kapott 208 gramm súlyú és 66 mm átmérőjű aranyérem tudósunk a svéd fővárosból a szegedi egyetemen lévő kutatólaboratóriumba vitte, s itt tartotta a második világháború kitöréséig. A háborúval elveszítette a díjjal kapott pénzét, mert azt oly módon fektette be, hogy egyéni anyagi érdekei is a békéhez kössék. Amikor 1939

őszén a Szovjetunió megtámadta Finnországot, Magyarországon segélyakció indult, és a világhírű kutató a finn nemzet támogatására aranyérmét adta oda. Felmerült az a veszély, hogy a magyar nemzetnek ez a kivételes büszkesége kikerül az országból és beolvasztják. A Magyar Nemzeti Múzeum akkori főigazgatója, gróf Zichy István kezdeményezésére és Onni Talas finn nagykövet segítségével Wilhelm Hilbert helsinki vállalatigazgató az értékes darabot megfelelő pénzzel megváltotta, és 1940 júniusában a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta. Ezt a nevezetes sorsú Nobel-aranyérmet a széles közönségnek először 1993-ban mutatták be. Ekkor ugyanis Szent-Györgyi Albert születésének századik évfordulója alkalmából kiállítás nyílt a Magyar Nemzeti Múzeumban a Nobel-díjasokról.

Mostanáig tehát tizenhárom magyar, illetve magyarországi eredetű személy részesült e rangos kitüntetésben. Időrendben haladva Lénárd Fülöp (1862-1947) az 1905. évi fizikai díjat *"a katódsugarakkal kapcsolatos munkásságáért"*; Bárány Róbert (1876-1936) az 1914. évi orvosi díjat *"a vesztibuláris apparátus (egyensúlyszerv) fiziológiájával és kórtanával kapcsolatos munkáiért"*; Zsigmondy Richárd (1865-1929) az 1925. évi kémiai díjat *"a kolloid oldatok heterogén természetének magyarázatáért és a kutatásai közben alkalmazott módszerekért, amelyek a modern kolloidkémiaiban alapvető jelentőségűek"*; Szent-Györgyi Albert (1893-1986) az 1937. évi orvosi díjat *"a biológiai égésfolyamatok terén tett felfedezéseiért, különös tekintettel a C-vitaminra, valamint a fumársav-katalízisére"*; Hevesy György (1885-1966) az 1943. évi kémiai díjat *"a kémiai folyamatok kutatása során az izotópok indikátorként való alkalmazásáért"*; Békésy György (1899-1972) az 1961. évi orvosi díjat *"a fül csigájában létrejövő ingerületek fizikai mechanizmusának felfedezéséért"*; Wigner Jenő (1902-1995) az 1963. évi megosztott fizikai díjat *"az atommagok és az elemi részek elméletének fejlesztéséért, kivált az alapvető szimmetriaelvek felfedezéséért és alkalmazásáért"*; Gábor Dénes (1900-1979) az 1971. évi fizikai díjat *"a holográfiai módszer feltalálásáért és továbbfejlesztéséért"*; Polányi János Károly (1929) az 1986. évi megosztott kémiai díjat *"az elemi kémiai folyamatok dinamikája terén végzett kutatásokért"*; Wiesel Elie (1928) az 1986. évi békedíjat azért, mert az egyik *"legfontosabb vezéralak és szellemi vezető volt azokban az időkben, amikor az erőszak, az elnyomás és a fajgyűlölet nyomta rá bélyegét a világ arculatára"*; Oláh György (1927) az 1994. évi kémiai díjat *"a karbokation kémiához való hozzájárulásáért"*; Harsányi János (1920-2000) az 1994. évi megosztott közgazdasági díjat *"a nem-kooperatív játékok elméletében az egyensúly analízis terén végzett úttörő munkásságáért"*; Kertész Imre (1929) a 2002. évi irodalmi díját *"a történelem barbár önkényének kiszolgáltatott törékeny ember tapasztalatait felmutató munkásságáért"* kapta meg.

A magyar vonatkozású Nobel-díjasok körében láthatóan a természettudományok művelői dominálnak: három-három fizikai és fiziológiai-orvosi, valamint négy kémiai díj egészül ki egy békedíjjal, egy közgazdasági díjjal, és most már egy irodalmi díjjal.